

УДК 008:[782:111.852+78.03](477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2310-0583-2023-49-10>

УСОБЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ В МОНООПЕРІ О. БІЛАША «БАЛАДА ВІЙНИ» У КОНТЕКСТІ ПОДІЙ ВІДВОЙОВУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Наталія Толошняк – кандидатка мистецтвознавства, доцентка кафедри естрадно-вокального мистецтва, ЗВО «Університет Короля Данила»
<https://orcid.org/0000-0003-2317-4321>

Людмила Руденко – кандидатка мистецтвознавства, старша наукова співробітниця, відділ музичних фондів, Інститут книгознавства, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
<https://orcid.org/0000-0002-0329-0504>

Розглянуто монооперу Олександра Білаша «Балада війни» на текст вірша Івана Драча «Балада про гени». Звернуто увагу на історичну ретроспективу фактів, що розкриваються в літературному тексті та порушують питання трагічної для всього людства теми Другої світової війни. Охарактеризовано сюжетну лінію моноопери, яка відображає почуття героїв у хвилини екстремальних людських переживань. Відзначено, що в художній композиції твору літературному компоненту належить значне місце, він безпосередньо впливає на принципи його структурної організації. Проведено аналіз літературного тексту, який об'єднаний єдиним стрижнем – драматургічним конфліктом, що визначає логіку та характер наскрізного розвитку. Докладний розбір тексту показав, що оригінальний виклад фактів у «Баладі про гени» І. Драча, які по чергово скомпоновані у прозовій і поетичній формі епізодів, знайшло співзвучне відображення в композиційній структурі моноопери О. Білаша. Визначено, що основними об'єднувальними чинниками твору є: насамперед принцип репризного замикання (за відсутності текстової репризи): наприклад, епілог є тематичною та тональною репризою та водночас із прологом виконує роль обрамлення, сприяє цілісності композиції; другим об'єднувальним чинником є не менш важливий принцип наскрізної рефренності. Проведено докладний музично-теоретичний аналіз моноопери (мелодика, гармонія, фактура тощо). Підкреслено роль жанрової спрямованості пісенної музичної мови моноопери, яка вирізняється багатством і різноманітністю, використанням пісенних мелодій різного типу: ліричних, героїчних, епічних, драматичних. Подано короткі біографічні відомості про авторів. Підкреслено актуальність моноопери О. Білаша на текст І. Драча «Балада війни» в умовах сьогодення. Проведено паралелі між воєнними злочинами та жорстокістю фашистів у Другій світовій війні та тероризмом і варварством, які вчиняє російська армія на землях України після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року.

Ключові слова: моноопера, лейтмотив, рефренність, реприза, наскрізна форма, композиція.

До здобуття державної незалежності в 1991 р. Україна пройшла складний і трагічний шлях. Триста років жорстоких утисків із боку царської Росії, вивезення та привласнення пам'яток мистецтва, рукописів, нотодруків, музичних інструментів, релігійних цінностей тощо. Майже сторіччя нелюдських умов життя за радянського тоталітарного режиму, який ознаменувався нищенням усього, що стосувалося української ідентичності. Однак ніщо не зламало волелюбний український народ, який у найбуремніші часи гідно зберігав свої традиції, історичні та культурні цінності. Композитори, поети, художники, попри всілякі поневіряння, тримали потужний фронт мистецтва та не давали його зламати. Обмеження вільної творчості змушувало митців пристосовуватись до тоталітарних умов для виживання, утілювати українські національні традиції й ідеї в тих аспектах, які найбільш сприймалися радян-

ською владою. Одним із таких аспектів є висвітлення трагічних подій Другої світової війни.

Після 1991 р. почалося інтенсивне відродження української культури, мистецтва, науки. Відкриваються архіви, відновлюється історична справедливість. Україна потроху відходить від жахливих нормативів, які нав'язувалися суспільству понад триста років. Активно репрезентується творчість видатних і призабутих українських композиторів, поетів, художників, багато з яких тривалий час із невідомих причин уважалися російськими. Проводяться численні концерти, фестивалі, виставки, наукові конференції, заповнюються лакуни донедавна невивчених фактів історії, культури та мистецтва. Суспільство усвідомлює свою ідентичність і національну приналежність, Україна стає повноцінною незалежною державою, яка прагне миру та свободи, і яку цінують у Європі та Світі.

Але, на жаль, хід історії змінив 2014 р., коли Росія розпочала проти України війну, яка досягла свого апогею 24 лютого 2022 р., після повномасштабного вторгнення російських військ на українські землі. Ці жахливі події спонукають митців знову порушувати у своїй діяльності тему війни, а окремі твори багатьох композиторів і поетів минулого століття перебувають у вражаючому та жахливому резонансі з нашим сьогоденням, з подіями повномасштабного вторгнення російських варварів на землі України. До таких творів належить моноопера Олександра Білаша «Балада війни», написана на текст Івана Драча «Балада про гени».

Олександр Білаш та Іван Драч працювали в одну епоху, вони належать до митців-шестидесятників, тому не дивно, що композитора цікавила діяльність поета і навпаки.

Олександр Білаш (1931–2003 рр.) народився в селищі Градизьк, що на Полтавщині, у співочій родині, тому змалку був привчений до народної пісні. Прив'язаність до українського народнопісенного мелосу та національних традицій укоренилася у свідомості композитора на все життя, проходить червоною ниткою крізь усю його творчість, яка охоплює широкий жанровий діапазон – опери, моноопери, ораторії, оперети, кантати, симфонічні та хорові твори, балет тощо. Однак найбільше він проявив себе в пісенному жанрі. Особливий підхід до роботи в цьому напрямі сприяв широкому побутуванню пісень О. Білаша в українському суспільстві, а окремі з них здобули найширшу популярність і стали сприйматися як народні [4, с. 206].

Іван Драч (1936–2018 рр.) народився в селі Теліженці (нині Тетіїв), що на Київщині. Поет, сценарист, перекладач, громадський діяч. У своїй творчості він намагався розкрити українську національну ідею, втілити незвичні форми звертання до тем, що потрібно було обминати [3, 388–389].

Звернення Олександра Білаша до творчості Івана Драча не було випадковим. Він поклав на музику не один твір поета, серед них вірш «Балада про гени», за яким у 1971 р. композитор написав монооперу «Балада війни».

За класифікацію різновидів опер малої форми, моноопера О. Білаша на текст І. Драча «Балада війни» – яскравий приклад утілення баладного жанру [5; 9]. Цей твір репрезентує жанр «опери-балади», що має наскрізну структуру, яка характеризується майже прямим перенесенням на музику літературного джерела та містить екстраординарні явища. Типологічні ознаки баладного жанру своєрідно відобразилися в поезиці твору,

його композиційній побудові, принципі розвитку драматургічного конфлікту, вокальному інтонуванні тощо. Народно-епічне жанрове трактування тексту вплинуло на специфіку втілення композитором обраного сюжету.

Історична ретроспектива фактів, що розкривається в тексті, порушує трагічну для всього людства тему Другої світової війни. Сюжет моноопери відображає почуття героїв у хвилини екстремальних людських переживань. Він заснований на розповіді дівчини, яка не є учасницею пережитих подій, однак дуже болісно сприймає трагедію своїх близьких і свою власну трагедію. Історія героїні про її появу на світ означена глибоким болем і розпачем і водночас сильною неприязню до ворога. Це розповідь про наругу фашистських варварів над жінкою, у якій гостро підкреслюється етичне начало, що переплітається з ідеєю протесту проти нелюдських учинків і воєнних злочинів.

Варто відзначити, що в сукупності структурних елементів камерної опери взагалі первинну ланку становить літературний сюжет, об'єднаний єдиним стрижнем – драматургічним конфліктом, який визначає логіку та характер наскрізного розвитку та навіть застосування різноманітних засобів художньої виразності. Відповідно до цих правил у художній композиції моноопери «Балада війни» літературний компонент посідає значне місце та безпосередньо впливає на принципи структурної організації твору.

Ретроспективний показ дії, властивий сучасному оперному мистецтву, стає одним із найважливіших драматургічних прийомів моноопери з її граничною концентрацією сюжету, швидкою зміною емоцій і настроїв, багатством психологічних нюансів, перемиканнями з однієї сфери до іншої. Зазвичай це проявляється у відступах, спогадах, картинах асоціативного плану, напливах, що втілюють елемент лірики, властивої баладі. Вільна течія музичної думки, що детально слідує за текстом, відображає розмаїтість переданих подій, гаму психологічних відтінків переживань героїв тощо.

Оригінальний виклад фактів у «Баладі про гени» І. Драча, які почергово скомпоновані у прозовій і поетичній формі епізодів, знайшов співзвучне відображення в композиційній структурі моноопери О. Білаша. Відповідно до цього сюжетного поділу твір являє собою одночастинну композицію, у якій можна виділити пролог, центральний епізод, що складається з низки контрастних розділів, і епілог, що розкриває драматургічний конфлікт.

Пролог є експозицією поетичного образу героїні, переданого словами коханого, і зав'язкою дії. Центральний розділ – розповідь-сповідь дівчини, являє собою драматургічний центр із поетапним розвитком дії, що включає місцеві та загальну кульмінацію, становить наскрізний розвиток із прихованою пульсацією моментів напруги та розрядки, завдяки чому створюється враження безпосереднього «перетікання» епізодів розділу, що створює відчуття композиційної плинності. У розповіді дівчини виділяються чотири епізоди, які відповідають основним етапам драматургічного конфлікту.

У першому епізоді йдеться про прихід фашистів і наругу над жінкою. Це вихідна ситуація, що приводить до колізії, від якої дія рухається до кульмінації. В основі кульмінаційної ланки лежить принцип хвильового руху з «місцевими» кульмінаціями. Вершиною цього розділу служить вокаліз, що передає ті думки та почуття, які неможливо висловити словами.

У другому епізоді розкриваються переживання матері, що очікує появи на світ небажаної дитини, через ці почуття продовжується нагнітання конфліктної ситуації. У третьому розділі, пов'язаному з поверненням із війни чоловіка жінки, яка страждає, єдина лінія драматургічного розвитку призводить до кульмінаційного моменту, що передає психологічний стан героя. Залишивши віз із дружиною на шпалах перед потягом із демобілізованими солдатами, чоловік вирішує в одну мить покінчити зі своїм горем. Заключний розділ розповіді – народження дівчинки, яке сприймається символічно: як утвердження права людини на життя. Цей розділ є найвищою точкою розвитку та водночас розв'язкою драматургічного конфлікту. Епілог виконує роль фіналу та є тематичною та тональною репризою. Отже, опера набуває форми динамізованої симетрії.

Моноопера «Балада війни» – багатоплановий твір, який має свої специфічні особливості. Незважаючи на те, що композитор буде оперу на основі єдиної вокальної партії (меццо-сопрано) у супроводі оркестру, цей твір виходить за рамки, нехай навіть розвиненого, розширеного монологу. Пролог і епілог моноопери по суті являють собою мову коханого, і лише центральний епізод-розділ – це розповідь-сповідь головної героїні. У зв'язку із цим твір набуває рис сцени-діалогу, які виступають у «знятому вигляді» та надають моноопері своєрідної жанрово-композиційної відмінності.

Проведений музично-теоретичний аналіз твору показав, що об'єднувальним чинником у

ньому є насамперед принцип репризного замикання (за відсутності текстової репризи): наприклад, епілог є тематичною та тональною репризою та водночас із прологом виконує роль обрамлення, сприяючи цілісності композиції. Друга, не менш значна об'єднуюча роль – принцип наскрізної рефренності. Наскрізна форма центрального розділу твору – розповідь дівчини – скріплюється багаторазовим повторенням лейтмотиву: «Хто я? Ти питаєш, хто я?» і «Обійми мене, рідний!». Поява лейтмотиву не зупиняє розвиток дії, а ще більше розкриває всю складність драми, гостроту психологічних переживань героїв.

Перший речитативний лейтмотив (на повторному звуці «ля») з'являється на тлі напруженого звучання акордів струнної групи оркестру. Його смислова спрямованість (запитальні фрази) підкреслюється гармонічними засобами – у супроводі звучить ланцюжок септакордів без розв'язання.

Другий лейтмотив інтонаційно та гармонічно більш розвинений, порівняно з першим. Напруженість низхідної мелодичної лінії першої фрази підкреслюється гармонічним супроводом – послідовність септ- і терцквартакордів. Друга мелодична фраза звучить на тлі зменшених тризвуків із подвоєнням основного тону, що створює подвійну наругу акорду-зчеплення зменшеної квінти та збільшеної квірти.

У процесі розвитку ці два лейтмотиви почергово змінюють один одного як рефренні повторення. Їх проведення є безперервною лінією інтонаційних трансформацій. Вони перетворюються мелодичним варіюванням, а також зміною гармонічного супроводу та фактури. Отже, єдності форми моноопери сприяють лейтмотивна система й інтонаційно-тематичні зв'язки.

У моноопері «Балада війни» важливу драматургічну та формотворчу функцію виконує також лейтгармонія. Вона являє собою двотакт, що складається з послідовності септакордів (II7 та N7 у f-moll). Лейтгармонія сприймається у творі символічно, як образ трагічної невідворотності скоєного, і щоразу звучить у незмінному вигляді.

Інтонаційно-тематичні зв'язки в моноопері виявляються і в наскрізному використанні мелодії української народної пісні «Усі гори зеленіють». Уперше вона звучить на тлі остинатної ритмічної фігури у фаготів на початку розповіді-сповіді та сприймається як символ жіночої долі, скаліченої війною. Згодом трансформована мелодія цієї пісні з'являється і в інших епізодах монологу.

Своєрідно вирішено в моноопері вокальну партію. В епілозі та пролозі, які ніби відтворюють

діалог двох молодих людей, панують декламаційно-мовні інтонації, які лише зрідка змінюються пісненими фразами. Вокальна партія центрального розділу є прогресуючою лінією розвитку від речитативно-декламаційних інтонацій (*parlando*) до піснених.

Загальна жанрова спрямованість пісенної музичної мови моноопери вирізняється багатством і розмаїтістю. Тут використовуються пісенні мелодії різного типу: ліричні, героїчні, епічні, драматичні. У рецензії на оперу Микола Гордійчук зазначає: «Володіючи багатством мелодійної виразності, чудово відчуваючи інтонаційні тонкощі та нюанси настрою, виражені поетичним словом, автор зумів намалювати виразні індивідуальні портрети героїв, правдиво розповісти про жорстокості, про трагедію жінки-коханої, жінки-матері, яка зазнала багато горя від фашистів, про солдата-інваліда, доведеного до відчаю власним горем, про дитину – символ нового життя <...>» [1]. Наростання пісенності в моноопері пов'язане з розвитком психологічного начала, а саме поступового звільнення дівчини від комплексу, пов'язаного із трагедією її появи на світ, що втілюється в розростанні теплоти піснених інтонацій, психологічному розвантаженні внутрішнього світу героїні.

Як бачимо, моноопера «Балада війни», написана більше як півстоліття тому, висвітлює одну

із численних трагічних подій, що відбувалися під час Другої світової війни. Зміст твору, його композиційна будова, гармонійна єдність тексту та музики чітко передають увесь жах, який скоювали варвари фашистської Німеччини. Моноопера є чітким прикладом воєнних злочинів, нелюдськості та жорстокості фашистів. Видається, що композитор і поет закликають людство ніколи не повторювати подібного. Однак «Балада війни» як ніколи стала актуальною для нашого сьогодення. Як не прикро, але вчинки німецьких варварів із точністю повторюють російські варвари, які приписують собі головну заслугу в перемозі над фашизмом. Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. показало істинне лице Росії, як держави терориста, варвара, чіткого послідовника всіх фашистських нелюдських учинків. У ХХІ ст. Росія поставила чорну мітку війни, що як лиха відзнака назавжди залишилася в пам'яті українського народу, оскільки немає вибачення нелюдським учинкам і воєнним злочинам. На превеликий жаль, моноопера О. Білаша на текст І. Драча «Балада війни» викликає емоції, пов'язані із сьогоденням, з тим трагізмом і горем, які принесли рашисти в Бучу, Ірпінь, Київ, Одесу, Харків, Херсон, Дніпро й інші українські міста.

Література

1. Гордійчук М. Заключний акорд. *Культура і життя*. 1977, 9 січня.
2. Дей О. Українська народна балада. Київ : Наукова думка, 1986. 263 с.
3. Дзюба І. Драч Іван Федорович. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2008. Т. 8.
4. Муха А. Білаш Олександр Іванович. *Українська музична енциклопедія*. Київ, 2006. Т. 1. С. 206.
5. Помпеева А. Вокальна стилістика у європейській опері малої форми кінця ХІХ–ХХ століть : автореф. дис. ... канд. мистецтвозн. : 17.00.03. Харків, 2017. 21 с.
6. Толошніак Н. Українська камерна опера (до проблеми еволюції жанру) : автореф. дис. ... канд. мистецтвозн. : 17.00.02. Київ, 1991. 23 с.

References

1. Hordiichuk, M. (1977). Zakliuchnyi akord [Final chord]. *Kultura i zhyttia – Culture and Life* [in Ukrainian].
2. Dei, O. (1986). Ukrainiska narodna balada [Ukrainian folk ballad]. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].
3. Dziuba, I. (2008). Drach Ivan Fedorovych [Ivan Fedorovych Drach]. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy – Encyclopedia of Modern Ukraine*. Vols. 8. Kyiv [in Ukrainian].
4. Mukha, A. (2006). Bilash Oleksandr Ivanovych [Oleksandr Ivanovych Bilash]. *Ukrainska muzychna entsyklopediia – Ukrainian Music Encyclopedia*. Vols. 1, (pp. 206). Kyiv [in Ukrainian].
5. Pompieieva, A. (2017). Vokalna stylistyka u yevropeiskii operi maloi formy kintsia ХІХ–ХХ stolit [Vocal stylistics in European minor opera of the end of the 19'th and 20'th centuries]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
6. Toloshniak N. (1991). Ukrainiska kamerna opera (do problemy evoliutsiizhanru) [Ukrainian chamber opera (to the problem of the evolution of the genre)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

Natalia Toloshnyak – Candidate of Art History, Associate Professor of Pop and Vocal Art, King Daniel University of Higher Education

Liudmila Rudenko – Ph. D. Musicology, Senior Researcher, Music Books and Collections Department, Institute of Book Studies, V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine

The personalization of russian aggression in O. Bilash’s mono-opera “Ballad of War” in the context of the recovery of the Ukrainian state

Considered Oleksandr Bilash’s mono-opera “Ballad of War” based on Ivan Drach’s poem “Ballad of Genes” is reviewed. Attention is paid to the historical retrospective of the facts revealed in the literary text which reveal the issue of the tragic theme of the Second World War for all mankind. The story line of the mono-opera is characterized, which reflects the feelings of the heroes in a moment of extreme human experiences. It is noted that the literary components of the text occupy a significant place in the artistic composition of the work and also affects the principles of its structural organization. The analysis of the literary text, which is united by a single core – a dramatic conflict, which determines the logic and character of the overall development, is carried out. A detailed analysis of the text revealed that the original presentation of facts in I. Drach’s “Ballad of Genes” which are alternately arranged in prose and poetic form of episodes found a harmonious reflection in the compositional structure of O. Bilash’s mono-opera. It is determined that the main unifying factors of the work are: first of all, the principle of reprise closing (by highlighting the textual reprise) where the epilogue is a thematic and tonal reprise and at the same time as the prologue framing is performed, contributing to the integrity of the composition; another unifying factor is, no less important, the principle of end-to-end refrain. A detailed music-theoretical analysis of the mono-opera is conducted (melody, harmony, texture, etc.). The role of the genre orientation of the song musical language of the mono-opera is emphasized, which is distinguished by its richness and diversity, the use of song melodies of various types: lyrical, heroic, epic, dramatic. Brief biographical information about the authors is provided. The relevance of O. Bilash’s mono-opera based on the text of I. Drach “The Ballad of War” in today’s conditions is emphasized. Parallels are drawn between the war crimes and brutality of the fascists in the Second World War with the terrorism and barbarism committed by the Russian army on the lands of Ukraine after the full-scale invasion of February 24, 2022.

Key words: *mono-opera, poetic primary source, composition, refrain, reprise, through shape.*